

הקדמה

בראשית היה הסיפור

בילדותי שמעתי את הסיפור על כיבוש כפרנו מג'ד אל-כרום בידי היהודים, על ההוצאה להורג של אחדים מתושביו ועל בריחת רבים מהם למחרת היום. במשך עשרות שנים חשתי שהסיפור הוא בגדר סוד כמוס ולא העזתי לפרסמו ברבים. לבסוף אזרתי אומץ וביוני 1984 פרסמתי מאמר בעיתון הארץ, שבפתחו גוללתי את סיפור כפר הולדתי, ואת אשר אירע בו בשנת 1948 ולאחריה.¹ זו הייתה הפעם הראשונה שהעזתי לכתוב על אותם ימים. הצורך הזה התעורר בין השאר בעקבות ביקורו בכפר של דודי עלי, שהתגורר במחנה הפליטים עין אל-חילוה, כשנתיים לפני כן. הביקור עורר זיכרונות בקרב בני גילו בכפר, ואני זוכר היטב את השיחות הרבות שהתנהלו בעת הביקור ובעקבותיו. מטבע הדברים, הסיפור שמשך אותי יותר מכול הוא סיפורה של משפחתנו הקטנה. במאמרי סיפרתי על אבי, שהיה בין המגורשים והצליח להחזיר את המשפחה אל הכפר בתחילת שנות החמישים, על הגירוש, על הפליטות ועל דרך השיבה הביתה. כמו כן, הבעתי את תקוותי שהסיפור המלא יפורסם ביום מן הימים במלואו בעברית. המשפט האחרון לא היה הבעת משאלה גרידא, אלא ביטוי של תחושת שליחות.

מאמרי גרר התקפות לא מעטות מצד קוראים ו"מומחים". את זעמם של הקוראים, שחלקם השתתפו במלחמת 1948, עוררו בעיקר הפסקאות הראשונות של המאמר, המספרות על הטבח והגירוש שנעשו במג'ד אל-כרום. ההתקפות על מאמרי שיתקו את סקרנותי המחקרית למשך שנים רבות.² למדתי את הלקח. חזרתי לעסוק בנושאים מרוחקים יותר והתמקדתי בתחום מחקרי - ירושלים בתקופה העות'מאנית. שם מצאתי מקלט. את השאלות ההיסטוריות הנוגעות בעצבים רגישים הדחקתי. דחיית המשימה הכבידה עליי והעסיקה אותי שנים רבות, כאדם וכהיסטוריון. היום, יותר משלושה עשורים לאחר כתיבת אותו מאמר, אני שמח על ההזדמנות שניתנה לי להשלים את הסיפור ולמקמו במסגרת רחבה יותר - סיפורם של השורדים בגליל. על קורותיה של משפחתי בנכבה הפלסטינית שמעתי בפעם הראשונה כעשור לאחר התרחשותה. באביב 1958, בהיותי תלמיד בכיתה ד', השתתפתי כמו ילדים רבים אחרים בפעילויות שבוע "חג העצמאות" לציון עשור למדינת ישראל. הייתי גאה בשני תפקידים שהוענקו לי ביום החגיגות הראשי בבית ספרנו, שאליו הוזמנו בני המשפחה ואורחים אחרים. להפתעתי, אבא לא יצא מגדרו כשסיפרתי לו על ה"הישגים" שלי בבית הספר. כעבור ימים אחדים אזרתי אומץ ושאלתי אם הוא

1. עאדל מנאע, "מכתב אל ידיד ישראלי", הארץ, 24.6.1984.

2. בשנת 1985 הספקתי לפרסם מאמר הנוגע בנושא. ראו מנאע, "המפגש החי".

כועס עליי. הוא הופתע משאלתי וענה בדרכו הישירה וההחלטית: לא, למה שאכעס עליך? והוסיף: לא יום שמחה וששון הוא "חג העצמאות" אלא אסון לערבים בכלל, ולתושבי הכפר בפרט. לא ביום "אסתקלאל" (עצמאות) מדובר אלא ביום "אסתחלאל" (כיבוש).³ עד לאותו היום לא שמעתי על הנכבה, ולא פפקתי במה שלמדתי מן המורים על הציונות ועל הצלחתה של ישראל המודרנית "להפריח את השממה" ולעמוד בפני צבאות ערב "שקמו עליה לילותה". רק בשנת העשור שמעתי בפעם הראשונה נרטיב הנוגד את הנרטיב הציוני.

אבא סיפר לי סיפור כאוב ועצוב על האירועים בכפרנו בשנת 1948. כך שמעתי על הטבח שביצעו חיילי צה"ל בתושבי הכפר, ונודע לי שחודשים מעטים אחרי אותו טבח, לאחר סיום המלחמה, גורשו מן הכפר מאות מתושביו, ובהם בני משפחתי. בעת הגירוש, בינואר 1949, הייתי תינוק בן שנה, ומשפחתנו נרדה במשך חודשים עד שהגיעה לדרום לבנון והתיישבה במחנה הפליטים עין אל-חילוה.⁴ מפי אבי ואמי למדתי על החיים במחנה הפליטים, וגם על השיבה לכפר בשנת 1951, בספינת דייגים שיצאה מנמל צור והביאה אותנו לחוף שבי ציון צפונית לעכו. למרבה האירוניה, סיפור השיבה כמו לקוח מן הנרטיב הציוני: ספינתם של ה"מעפילים" הפלסטינים הגיעה אל חוף מבטחים, ליישוב הנושא את השם "שבי ציון".

כוחות הצבא שנכנסו למג'ד אל-כרום ב-30 באוקטובר 1948, במסגרת מבצע חירם להשלמת כיבוש הגליל, לא התגוננו מפני כוח ערבי סדיר ומאיים. בשלב זה של המלחמה כבר נסוגו צבאותיהן של מדינות ערב ולישראל לא נשקפה סכנה קיומית. כוחות אלו, שהגיעו ממערב, מהכפר פירוה (אחיהוד היום), כיבדו את הסכם הכניעה שנחתם עם מנהיגי הכפר ולא פגעו בתושבים. אך כוחות אחרים, שהגיעו מן המזרח שבוע לאחר הכניעה, ביום שישי 5 בנובמבר 1948, התעלמו מן ההסכם ורצחו בדם קר צעירים בכיכר המעיין של הכפר. חמישה גברים הוצאו להורג בידי כיתה של שישה חיילים, על פי פקודה. הטבח במג'ד אל-כרום לא היה היחיד בגליל. כמוהו היו בעילבון, בשעב ובכפרים אחרים.

כחודשיים לאחר הטבח - ולאחר תום המלחמה - שבו כוחות הביטחון אל כפרנו וציוו על כל הגברים להתייצב ל"סריקה וזיהוי" ליד בית הקברות. הפעם לא הוצאו אנשים להורג, אולם מאות תושבים, בהם בני משפחתי, הועלו על משאות וגורשו לאזור ואדי עארה, שהיה בשליטת ירדן. מוואדי עארה עברו העקורים לשכם והצטרפו לעשרות אלפי הפליטים בעיר. לאחר שהייה של חודשים אחדים בשכם, רבים מהמגורשים, ובהם בני משפחתי, החליטו לעבור ללבנון. המעבר מירדן לסוריה ומשם ללבנון לא היה קל, ובסיומו מצאנו את עצמנו במחנה הפליטים עין אל-

3. בילדותנו נהגנו לשבח את שיר חג העצמאות (שכתב מפקח ערבי במערכת החינוך והלחין מורה למוזיקה) ולומר "בעיד אסתחלאל בלאדי" במקום "בעיד אסתקלאל בלאדי". זו הייתה דרכנו לבטא הסתייגות מהמעמד שנכפה עלינו.

4. על הטבח והגירוש במג'ד אל-כרום ידובר בהרחבה בפרק השני.

חילוה שליד צידון. במחנה כבר שהו קרובי משפחה שלנו. כעבור שנתיים החליט אבי לחזור אל כפר מולדתנו. לימים התברר לי שבמהלך השנתיים האלה הוא ביקר בכפר, במסע רגלי, כמה פעמים. סבתי ודודתי אשר נותרו בכפר, ושאלן הפקיד את כל הסכונותיו, החביאו אותו בביתן. כשהוחלט לשוב אמי הייתה בחודשי היריון מתקדמים. את מסע השיבה הלילי עשינו כאמור בסירות דייגים. הסירות, שעל סיפונן היו כמה משפחות, יצאו מנמל צור לעבר חוף שבי ציון.

כשגדלתי נודע לי שהראשון מבני מג'ד אל-כרום שהוצא להורג היה בעלה של סבתי זהרה, אבו מעיוף. סבתא זהרה כונתה בפי בני הכפר "אל-ג'אעונייה", שכן מוצאה היה מהכפר ג'אעונה (ראש פינה). סבתא חיה בגפה בחושה, מבנה ישן סמוך לביתו של דודי אחמד. שלא כאבי, אשר הראה נכונות רבה לדבר על הטבח בכפר, על הגירוש ממנו ועל השיבה אליו, הניסיונות לדוכב את סבתי עלו בתוהו. כאשר שאלתי אותה על אותם ימים היא הסיחה את דעתי בעזרת ממתק או שוקולד, או בהצעה לטפס על עץ התאנה שבפתח הבית ולקטוף את פרותיו. אך את פרטי הסיפור שסבתא ניסתה לחסוך ממני, ואולי בעיקר מעצמה, כבר השלמתי בבית.

בצעירותה התגוררה סבתי סמוך למשפחה יהודית. בן המשפחה, מנו פרידמן, היה בן בית אצלם. בסוף מלחמת העולם הראשונה, בעקבות נישואיה, היא עברה להתגורר במג'ד אל-כרום. בשנת 1948, בתחילת שנות החמישים לחייה, פנתה סבתא לעזרה אל מנו פרידמן, אשר היה "כאח שינק מחלב אמה". היא ביקשה ממנו מכתב שיגונן עליה ועל בני ביתה מפני חיילי ישראל, אם וכאשר יכבשו את הכפר. לפי העדויות, מנו אכן כתב פתק בכתב ידו בזה הלשון: "נא לא לפגוע באישה יקרה זו ובילדיה". סבתא, אשר ידעה מעט עברית מילדותה, הציגה את הפתק לחיילי צה"ל ביום הטבח בכפר, אך ללא הועיל. בעלה הוצא להורג בכיכר המעיין, ובית המשפחה פוצץ, לצד בתים אחרים, ולא נותר ממנו אלא המרתף. שמועות קשרו בין הפתק לבין גורלה המר של המשפחה. אחדים הרחיקו לכת והאשימו את פרידמן שהייתה לו יד באסון הכפר של סבתא ובני ביתה;⁵ אחרים היו משוכנעים שהפתק מנע את גירושה. כך או כך, בכל שנות ילדותי היה מנו פרידמן נפקד-נוכח בחיינו. ייסוריה של סבתא זהרה החלו עוד קודם לכן. בני משפחת הוריה נעקרו כמעט כולם מבתיים בג'אעונה בעת כיבוש הכפר במאי 1948. אחיה מחמוד, שנשאר בביתו ובפרדסו, נרצח בידי תושב ראש פינה שלא ראה בעין יפה את הישארותו בכפר לאחר עקירת רוב תושבי המקום. ועוד לפני כן, בנה הצעיר והאהוב סמיה עלה על מוקש ונהרג במקום.⁶ תלאותיה לא תמו גם עם רצח בעלה ופיצוץ ביתה לעיני בני המשפחה. כחודשיים לאחר הטבח במג'ד אל-כרום, בינואר 1949, גורשו

5. יש שפירשו את הפתק שבידיה כרשות לפגוע בבעל ובבית אך לא באישה ובילדיה. אך לפי העדויות, מנו פרידמן נשבע בכל היקר לו שלא הייתה לו שום כוונה כזאת. הסיפור המשפחתי גורס עוד שפרידמן בא לכפר לאחר כיבושו כדי לנחם את סבתא.

6. סמיה נקבר מאחורי החושה של סבתא, סימן לקושי הרב שלה להיפרד מבנה.

מביתם גם ילדיה. הוריי, דודי עלי ואחדות מדודותיי הפכו לפליטים בלבנון. לאחר המלחמה נותרה סבתא זהרה בגפה עם בתה, גרושה צעירה שטרם מלאו לה עשרים. לנשים היה קל יותר לעומת הגברים למצוא תעסוקה בעיר היהודית הקרובה ולפרנס את ילדיהן. סבתא לקחה אפוא את גורלה בידיה והחלה לשמש עוזרת בית בחיפה. כיוון שהיא לא רצתה להשאיר את בתה הצעירה לבדה, היא לקחה גם אותה לעבודה. הן עזרו זו לזו. בעונת המסיק הן דאגו לאגור שמן וזיתים, ומכרו מהם לפרנסתן. אבי, שהיה פליט במשך שנתיים, היה "מסתנן" אחת לכמה חודשים כדי לראותן. כשבא לבקר את אמו היה מצטייד במעט כסף שהצליחה לחסוך עבורו ועבור אחיו עלי, שגם הוא חי עם משפחתו במחנה הפליטים עין אל-חילוה. כך שימשה סבתא זהרה עוגן אנושי וכלכלי לשני בניה בכל אותה התקופה. גיחותיו של אבי אל הכפר בשנים 1949-1951 סייעו לו בסופו של דבר לקבל את ההחלטה לשוב הביתה, בקיץ 1951.

בכרוניקות של מלחמות נזכרים בעיקר הגברים ההרוגים והפצועים. הנשים, בנות הזוג והאימהות שנאלצות לחיות עם האוכדן ולבנות מחדש את חייהן ואת חיי משפחתן, נשארות בצל. בחלקה של סבתא נפלו ייסורים רבים במסגרת האסון הלאומי של הפלסטינים. כמו המבוגרים שסביבי, הערצתי אותה על כוח הסבל הרב שלה, סבל שכמעט לא בוטא במילים. סבתא זהרה היא ללא ספק דוגמה מובהקת לאישה שעולמה חרב עליה, אך היא הצליחה לקום מבין ההריסות ולהשתקם.⁷ גם מדודותיי ומאמי שמעתי בילדותי סיפורים רבים על תלאות המלחמה, ועל הפליטים שמצאו מחסה בכפרנו ומחוצה לו מאז הנכבה. כולן הסכימו שזהרה אל-ג'אעונייה הייתה מופת לאיפוק, לסבלנות, ובעיקר ליכולת הישרדות. סבתי הייתה עד סוף ימיה אדם עצוב אך גאה ואציל. היא נפטרה בשנת 1968, ושנים לאחר מותה הצטערתי מאוד על שלא שוחחתי אתה יותר.

ידעתי שאבי - אשר פקח את עיניי בפעם הראשונה בכל הנוגע לאירועי מלחמת 1948 בכפרנו וחשף לפניי פרק חשוב בתולדות משפחתנו - לא יספיק לקרוא את מחקרי המתוכנן בנושא. שנים אחדות לפני פרסום מאמרי בהארץ הוא חלה בסרטן הבלב, וימיו היו ספורים. אבי נפטר בראשית יוני 1986. אמי, תיבדל לחיים ארוכים, הפכה מאז למקור המידע העיקרי על חיי המשפחה בגלות לבנון ולאחר שובנו לכפר בשנת 1951. בכל השנים שבהן שקדתי על המחקר ועל כתיבת הספר, כמעט לא היה ביקור אצלה שלא כלל שיחה על אותה התקופה. נוכחתי שהנבירה בזיכרונות מאותן שנים מעודדת את רוחה, גם משום שהדבר מעורר את התעניינותם של נכדיה בימי צעירותה, הכוללים "הרפתקאות" נשכחות. אני תקווה שהיא תזכה לראות את הספר בימי חייה.

7. להרחבה ראו מנאע, "חכאית זהרה"; "Manna, "Zahra".

אנחנו והיהודים

בשנות ילדותי, היהודים היו בעבורי ישות דמיונית. גדלתי בכפר גלילי, וטרם ביקרתי ביישוב יהודי כלשהו. גם אנשי הממשל הצבאי, אשר ישבו בכניין משטרה מנדטורי בחלקו המזרחי של הכפר, היו מחוץ למרחב המחיה של בני גילי. אך עוד בטרם פגשתי יהודים כלשהם, התמונה שהצטיירה בתודעתי הייתה אמביוולנטית: אף על פי שהיינו קורבנות של מעשי זוועה מצד יהודים, לא כל היהודים היו אויבים רעי לב ולא כל הערבים היו גיבורים או קורבנות תמימים.

לצד הסיפורים על הטבח והגירוש - שכאמור התודעתי אליהם ב־1958, השנה שבה נפקחו עיניי ונודע לי על גורלה של משפחתי בנכבה הפלסטינית - שמעתי על יהודים שניסו לעזור לבני הכפר ולמנוע את המשך הטבח ומעשי נקמה אחרים. אחד מהם היה חיים אורבך ("אבו זאב"), שהיה ידיד של קרוב משפחתנו אבו אל־סעיד מזמן שעברו יחד במחנה צבאי בריטי ליד עכו.⁸ אורבך הזדמן לכפר בזמן הטבח, והתקומם נגד הפגיעה באנשים חפים מפשע שבוע לאחר כניעת הכפר. הוא התערב מיד והביא להפסקת ההוצאות להורג. באותה העת הגיע לכפר גם משתף הפעולה שפיק אבו עבדו, כדי לבקר את קרובי משפחתו אשר הפכו לפליטים במג'ד אל־כרום, ופעל גם הוא להפסקת הטבח. אזכור שמו של חיים אורבך גם הציל את משפחתו של אבו אל־סעיד מגירוש ופליטות. כשאבו אל־סעיד נצטווה לעלות עם אשתו ובניו על משאיות שהובילו את העקורים, הוא פנה אל הקצין הממונה ואמר לו: "מר אורבך יכעס מאוד כשיגיע מחר לביקור אצלי וישמע שהחיללים גירשו אותי ואת משפחתי". הקצין המופתע החליט לשחרר אותו ואת משפחתו לביתם.⁹ תמונה מורכבת זו של קורות מלחמת 1948 ושל יחסי היהודים והערבים בישראל הלכה והתחדדה לאחר שהכרתי יהודים בשר ודם.

היהודים הראשונים שפגשתי בילדותי היו תושבי קריית מוצקין וקריית ביאליק.¹⁰ בסוף שנות החמישים התלוויתי לאבי שיצא למכור תאנים. לאחר עונה אחת או שתיים שבהן סייעתי לו, התבקשתי לשאת שני סלי תאנים למכירה לכדי. עולם חדש נגלה לעיניי באותן שנים של ראשית ההתבגרות. בחופשות הקיץ למדתי דברים רבים שלא היה להם רמז בשיעורים בבית הספר. להפתעתי גיליתי שהיהודים חיים ברובם בבתי דירות משותפים, ושרחובות הקריות רחבים, נקיים ונטועים עצים - בצלם חסיתי מפני החום ולרגליהם נחתי כשעייפתי. רוב הלקוחות בשעות היום היו נשים. רובן התעניינו רק בתאנים ובמחירן, אך היו גם מעטות ששאלו

8. לימים נודע לי שחיים אורבך היה קצין המודיעין של הגליל המערבי ולכן התיידד עם ערבים באזור. אך בני דור השורדים לא הקפידו בקטנות כאלה.

9. את סיפורו של אבו אל־סעיד שמעתי בפעם הראשונה בבית אבא, אך לימים שמעתי אותו גם מפי אבו אל־סעיד עצמו, בביתו, ובשנת 1984 ראייתו אותו.

10. על מפגשי הראשונים עם יהודים ראו גם מנאע, "המפגש החי".

לגילי והתעניינינו בלימודיי. הנשים הנחמדות ביותר בעיניי היו אלה ששאלו אם אני צמא, והציעו כוס מים או מיץ. מחווה אנושית פשוטה זו זיכתה אותן אצלי בתואר נשים רחבות לב ואימהות רחמניות. כך למדתי שיש יהודים "טובים" שאינם שונאי ערבים. המפגש עם נשים יהודיות היה קל יותר מן המפגש עם גברים יהודים. הסיפורים על חיילים שהוציאו להורג אנשים בכפרנו ובכפרים אחרים בגליל גרמו לדמי לקפוא מפחד כשנתקלתי פעם בשני צעירים חסונים במדים.

"ידידת המשפחה" בקריית מוצקין הייתה גברת מילר - כך קרא לה אבי, אשר לימד אותי כיצד לנהוג באנשים ואיך למכור תאנים. את שמה הפרטי לא ידעתי. גברת מילר לא דיברה הרבה, אך נהגה בי כסבתא נחמדה. שלא כמו סבתא זהרה התמירה והחסונה, גברת מילר הייתה קטנת קומה וצנומה. לאחר שירדתי מהאוטובוס ליד ביתה, הייתי מניח את סל התאנים הגדול בכניסה שבקומת הקרקע, שותה כוס מים קרים ויוצא לדרכי. בימי הממשל הצבאי נהגו השוטרים הצבאיים להחרים את מרכולתם של המוכרים הערבים, וכדי לסייע לנו היא אחסנה לא פעם את התאנים בביתה.

תושבים רבים בכפרי הגליל חוו מעשי הרג וגירוש, אך הצליחו להישאר בבתיהם או לשוב אליהם בתוך זמן לא רב. ואולם לא כל מאות המגורשים ממג'ד אל-כרום שבו אל הכפר כמונו. רבים מהם, כמו דודי עלי ומשפחתו, נשארו במחנות פליטים כל חייהם. פעמים רבות תהיתי כיצד היו נראים חיי משפחתנו אילולא עשה אבי את המעשה האמיץ של השיבה לכפר. למרות הקשיים וחיי הדלות באותן שנים, היה לי ברור שמזלנו שפר עלינו, ושאבי חסך מאתנו את עליבותם של חיי הפליטות. במג'ד אל-כרום חיו פליטים מן הכפרים שעב ובירוה ומכפרים אחרים. חלקם היו שכנינו, וכמה מילדיהם למדו בכיתתי. ראיתי כמו עיניי את העוני והשפלות שבהם חיו אנשים אלה, שלא היו להם אדמות ולא בתים משלהם. שניים מבני כיתתי, פליטי בירוה, עבדו בחודשי הקיץ באדמות כפרם, שהפך להיות יישוב של יהודים יוצאי תימן (מושב אחיהוד). פעם או פעמיים התלוויתי אליהם, לפני תחילת עונת התאנים, לעבודה אצל "התימנים" שהתיישבו על אדמות הכפר. ראיתי את הניצול של ילדי הפליטים, כיצד עבדו שעות ארוכות וקשות ובסופן קיבלו שכר זעום, שסוכם עליו בשעות הבוקר. לעומת שני חבריי, אשר חזרו לעבוד כשכירי יום באדמות הכפר שנעקרו ממנו, אני עסקתי בחופשותיי בקטיפת תאנים מהכרם שלנו ובמכירתן ליהודים.

בין זיכרון להיסטוריה

כמו בילדותי בבית הספר, גם בהיותי סטודנט להיסטוריה נחשפתי בעיקר לסיפור הציוני. אולי משום שלמדתי להיות שורד, לא הצלכתי את הידע האישי עם הידע ההיסטורי. בשנות השבעים של המאה הקודמת, גם בשיעורים שעסקו בפלסטינים

ובסכסוך הערבי-ישראלי לא נמצא ייצוג למאורעות כפי שסופרו בבית אבא. ההדחקה וההכחשה של מעשי הטבח והגירוש שעשו חיילי ישראל, ושל חלקה ואחריותה של ישראל בעקירת הפלסטינים ממולדתם ובמניעת שיבתם, היו כמעט מוחלטות. אפילו כשהייתי תלמיד לתואר שלישי, עדיין חששתי להעמיד את סיפורי בית אבא לדיון ציבורי, פן יבולע לי בהיותי חוקר צעיר. התמקדתי, כמו רוב השורדים, בהווה ובעתיד והמשכתי לגנוז את סיפורי העבר. חזרתי לנושא זה רק בשנת 1998: המשורר הפלסטיני מחמוד דרוויש ז"ל, אשר שמע מפי את סיפור גלות משפחתי ושיבתה, עודד אותי להעלותו על הכתב כדי לפרסמו בכתב העת אל-כרמל שבעריכתו. הסאגה המשפחתית שלי תוארה אפוא ברובה במאמר שפרסמתי בגיליון מיוחד של כתב העת לרגל יום הזיכרון החמישים לנכבה.¹¹

ניגשתי לכתיבת ספר זה על תולדות הערכים בגליל בעשור הראשון להקמת המדינה בדחילו ורחימו. האסון הלאומי, מעשה ידי אדם, פגע כמעט בכל הפלסטינים, ישירות או בעקיפין. עולמם חרב עליהם. זה סיפור מורכב ורגיש העוסק בטראומה מתמשכת. פצעי הנכבה טרם הגלירו וכל מכה חדשה שישראל מנחיתה על הפלסטינים מזכירה את הטראומה ומעצימה אותה. לא קל לכתוב על נושא כאוב כזה, כל שכן מנקודת מבטם של השורדים. הספר נע בין האישי והפרטי לבין ההיסטורי והכללי. בספרי בחרתי שלא לנקוט את עמדת ההיסטוריון המרוחק, המשעה בכתיבתו את העדפותיו האישיות והאידיאולוגיות, ושיתפתי את הקוראים ברקע האישי והמשפחתי שלי וביזכרונות מהבית ומהכפר שגדלתי בו. אך הנושא חורג הרבה מסקרנותי האישית בדבר קורותיהם של כפרי ושל משפחתי. סיפורם של הפלסטינים, במיוחד אלה ששרדו בגליל, הוא גם סיפורה של ישראל מאז הקמתה ועד היום.

הספר מגולל את קורותיו של דור אשר חווה על בשרו את אירועי הנכבה הקשים. הוא פותח צוהר לסיפורן של נשים כמו סבתא זהרה, אשר חוו אסון גדול ופעלו לאחר תקופת אבל קצרה לשקם את חייהן; ולסיפורם של אנשים צעירים, שהיו אז בשנות העשרים לחייהם ושרדו לאחר מעשי הטבח והגירוש. רבים מהם הפכו לפליטים לזמן מה, אך שבו עם בני משפחתם לבתיהם על אף התלאות שפקדו אותם והסכנות שארכו להם בדרך. הם שבו כדי לגדל את ילדיהם בארצם, לאחר שטעמו את טעמם המר של חיי הגלות והדלות.

רבים בישראל, גם בקרב הפלסטינים, יופתעו למקרא סיפוריהם של השורדים ולא פעם יתקשו להאמין להם. תקופה זו היא בגדר "קופסה שחורה" לא רק ליהודים אלא גם לרבים מן השורדים. אני מבין ללבם של אלה שיתקשו לקרוא חלק מהחומרים ומהעדויות המובאים בספר. רוב היהודים בישראל עדיין פוטרם את עצמם מאחריות לאירועים היסטוריים "שהשתיקה יפה להם". הם היו מעדיפים שלא יזכירו להם את אותם אירועים שקורבנותיהם הפלסטינים אינם יכולים לשכוח.

11. מנאע, "מג'ד אל-כרום".

יתרה מזו, רבים מהם מעדיפים גם היום שלא לדעת על העוולות שנעשות בשמם בידי חיילי צה"ל ופקידי שלטון הכיבוש הישראלי, במרחק של פחות מחצי שעת נסיעה מביתם.

אף על פי כן, אני מקווה שקוראי עברית רבים יהיו מסוגלים לקרוא בספר ולחוש אמפתיה פוקחת עיניים ומרחיבת דעת למרות הטלטלה שתאחז בהם.¹² תקוותי שקוראים רבים ירצו להתוודע לא רק לדיווחים הקרים והמנוכרים על מעשי ההרג והגירוש כפי שהם מופיעים בתעודות ארכיוניות, אלא גם לקולם ולסיפורם האישי של הקורבנות. סיפורי הנכבה של הפלסטינים הם בבחינת נפקדים-נוכחים, ממש כמו העקורים עצמם וצאצאיהם. אך ללא הנכחה של סיפורם של הפלסטינים בכלל, ושל סיפורם של השורדים בישראל בפרט, ימשיך השיח בין שני הצדדים להיות שיח של חירשים. לא איסור על העלאת נושא הנכבה דרוש בישראל, אלא טיפוח הלימוד ופיתוח האמפתיה לסיפורו ולכאבו של האחר. מיתוסים של בריאה ולידה קשים מאוד לניפוץ; המאמינים האדוקים במיתוסים האלה לא ייטשו בדרך כלל את אמונותיהם בגלל עובדות חדשות המובאות לפתחם. אך לאחר שכמה מהמיתוסים האלה כבר נופצו על ידי חוקרים יהודים ואחרים, מלאכתי אולי קלה יותר.

דור השורדים אינו דור כפוף במלוא מובן המילה.¹³ זהו דור אשר בחוכמתו לא נשבר ברוחות הסערה, אלא התכופף כדי לשרוד. עם שוך הסערה קמו השורדים מבין ההריסות ובנו חיים חדשים לילדיהם ולדורות הבאים. אם כן, במובן מסוים זה גם סיפור של תקומה. רק מעטים מבני דור השורדים של הנכבה עדיין בחיים. ספר זה מוקדש להם, ובמיוחד לאלה אשר בערוב ימיהם היו מוכנים לחלוק את סיפוריהם עם בני ביתם ועם חוקרים כמוני.

הערות על המינוח והתעתיק: שמות אנשים, מקומות, ארגונים וחיבורים תועתקו על פי התעתיק הפשוט, קרוב ככל האפשר לדרך הגייתם ובאופן שיקל את הקריאה על הקורא העברי, ולא על פי התעתיק המדעי. יוצאת מכלל זה האות *ص*, שתועתקה באות צד"י אף על פי שהגייתה דומה יותר לאות סמ"ך.

שמות המקומות נכתבו לסירוגין לפי השם הערבי ולפי השם העברי (מג'דל/אשקלון, אל-שאגור/בקעת בית הכרם). לעתים מופיע השם הערבי ולצדו השם העברי בסוגריים, ולהפך. שמות הערים נכתבו רובם ככולם בצורתם העברית (עכו, עכו).

12. את המונח "טלטלה אמפטית" טבע דומיניק לה קפרה במסגרת דיונו בטרואמה ובשואה. ראו לה קפרה, **לכתוב היסטוריה**. על הטלטלה האמפטית בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ראו בשיר וגולדברג, "הרהורים על זיכרון", בייחוד עמ' 36-52.

13. לעומת הדור הזקוף, כותרת ספרם של דני רבינוביץ וח'אולה אבו בקר. המחברים מעמידים זה מול זה את הדור הזקוף, הדור הצעיר של הפלסטינים לאחר אוקטובר 2000, ואת דור הכפוף, ההורים והסבים ששרדו בישראל לאחר מלחמת 1948.

יפו, חיפה). שמות נכתבו לפי הכתיב הרווח שלהם, גם אם הוא חורג ממדיניות התעתיק שננקטה (למשל: תופיק ולא תופיק, עיראקי ולא עראקי). אל הידיעה נכתבה תמיד "אל-": הלמ"ד לא הושמטה לפני אותיות שמש (למשל: סיף אל-דין אל-זועבי). כל תנועת U, קצרה או ארוכה, סומנה בוי"ו (מוחמד, חוסיין וכן הלאה). עם זאת, במקום שיש פער בין ההגייה לכתיב, השם נכתב באופן הקרוב יותר להגייה (למשל: מג'ד אל-כרום). תנועת I קצרה סומנה ביו"ד רק אם היא מוטעמת (למשל: אקרית, בירוה, עין אל-חילוה). יו"ד ווי"ו עיצוריות הוכפלו לפי כללי הכתיב חסר הניקוד בעברית (למשל: טייבה, הווארי). במקום שיש פער בין ההגייה לכתיב, השם נכתב באופן הקרוב יותר להגייה (למשל: עילבון ולא עיילבון). האות Ğ תועתקה באות גימ"ל (למשל: גאנם, גטאס), למעט במקרים שרווח כתיב אחר (למשל: ע'סאן כנפאני).

לבסוף אעיר כי בספר ישמשו לסירוגין המונחים "פלסטינים", "ערביי פלסטיין", ה"ערבים בישראל" (ולעתים רק "ערבים", כאשר הכוונה מובנת מן ההקשר) - לציון הערכים ששרדו בתחומי מדינת ישראל לאחר מלחמת 1948.

חובה נעימה היא לי להודות לרבים אשר סייעו בעצה טובה, בעידוד ובהכוונה לאורך שנות העבודה על הספר. תודה לראש מכון ון ליר בירושלים פרופ' גבריאל מוצקין, אשר תמך בבחירתי לכתוב ספר על נושא רגיש ומורכב זה. תודה מעומק הלב גם לעמיתי במכון ון ליר על עידודם ועל הערותיהם בכתב ובעל פה שסייעו כשיפור כתב היד, בראשם פרופ' יהודה שנהב, ד"ר עמוס גולדברג, ד"ר בשיר בשיר ופרופ' הלל כהן. גם עמיתים אחרים קראו, העירו והנחוני בעצתם, ואודה במיוחד ליוצר והמחנך חנא אבו חנא, לעו"ד חסן ג'בארין מייסד ארגון עדאלה, לפרופ' אחמד סעדי, לפרופ' נור מצאלחה, לפרופ' אלון קונפינו ולפרופ' דליה עופר. תודתי נתונה גם לצוות ההוצאה לאור של מכון ון ליר: לד"ר טל כוכבי, העורכת הראשית וראש ההוצאה, על הליווי המסור; לאסף שטול-טראורינג; ובמיוחד לרונית טפיירו, אחראית תחום העריכה, על עבודתה המסורה והמקצועית בשנה האחרונה. לכל אלה אני חב תודה עמוקה. עם זאת, האחריות לכל הכתוב בספר, בכלל זה לשגיאות, אם ימצאו בו, מוטלת כולה עליי.

לבסוף, אני מבקש להביע את הערכתי ואת אהבתי לאבי ז"ל, שהשנה ימלאו שלושים שנה לפטירתו, ולאמי, תיבדל לחיים ארוכים. אני מודה מעומק הלב גם לעזיזה זוגתי ושותפתי לדרך, שאתה חלקתי בשנים האחרונות את הסיפורים ואת התובנות לצד הקשיים ורגעי המשבר שפקדו אותי בכתיבת ספר טעון ומורכב זה. עידודה, תמיכתה והאווירה הנינוחה שהשרתה בבית אפשרו לי להשלים את מלאכת כתיבת הספר.